

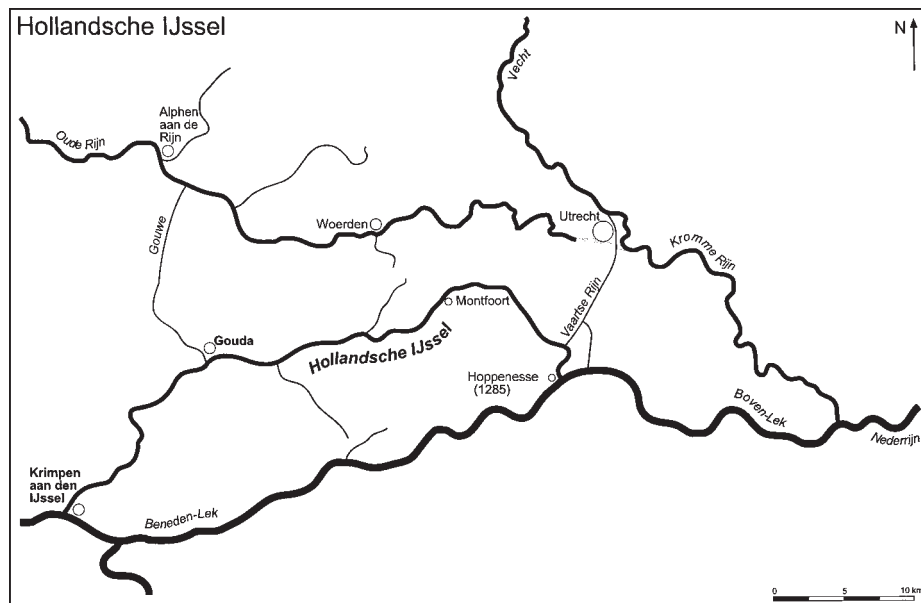
‘Scuren ende diepen’

De strijd tegen de verlanding van de Hollandse IJssel als gevolg van de afdamming in 1285, tot circa 1550¹

Inleiding

In de jaren 1285-1289 werd de Hollandse IJssel op initiatief van de Hollandse graaf Floris V bovenstreams bij Hoppensse afgedamd. Het betrof een groot en duur project; de elect van Utrecht ontving voor zijn toestemming alleen al 4500 pond Hollands van de graaf.² Vooral de Utrechtse kapittels die als grootgrondbezitters dienden mee te betalen, waren aanvankelijk sterk tegen. Zij wezen op de gevaren van verlanding van de IJssel en op de grotere kans van dijkbreuken benedendams langs de Lek. Pas in 1296 onderkenden zij het nut van de dam en gingen zij overstag.³ Met de dam ontstond immers een gunstige situatie voor de afwatering bij eb van het aanliggende gebied. Door de afdamming kwam er een veel sterkere getijdenwerking in de Beneden-IJssel, voelbaar tot aan het Gein (over de ligging en het belang van deze plaats hierna).⁴ De toepassing van getijdenmolens in Gouda in de tweede helft van de veertiende eeuw zal daarmee samen hebben gehangen.⁵

De plannen tot afdamming van de IJssel bestonden al langer. Bisschop Hendrik van Vianden (1249-1267) bepaalde reeds dat de ontginners van de Lange en Ruige Weide tussen Bodegraven en Oudewater de helft meer aan erfpacht moesten gaan betalen indien de afdamming van de Hollandse IJssel plaats zou vinden.⁶ De gevolgen voor het landgebruik werden blijkbaar op voorhand al als positief ingeschat. Op den duur werden de nadelen van de afdamming echter steeds groter. Daarbij begonnen de problemen bovenstreams en verplaatsten zich stroomafwaarts. Door verlanding van de rivier en bodemdaling van het omliggende veengebied konden

1. Het stroomgebied van de Hollandse IJssel (kaart met dank aan C.W. Hesselink-Duursma).

Bart Ibelings

1

1 Met dank aan Hans Smit (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag) voor het raadplegen van het door hem en J.F. Niermeyer verzamelde materiaal in het kader van het project Beneden-Maasgebied (deels ook bestemd voor het project Dagvaarten).

2 J.G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, IV, 1278 tot 1291* (Assen 1997), nrs. 2216 en 2223. Een elect is een door de kapittels gekozen maar nog niet door de paus bevestigde bisschop.

3 Algemeen Rijksarchief Den Haag (hierna: ARA), Archief Graven van Holland (hierna: AGH), inv. nr. 915, editie bij S. Muller Fzn. e.a. (ed.) *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 dln. (Utrecht/s-Gravenhage 1920-1959), dl. V, nr. 2736. Zie ook: J.J. de Geer, *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht* (Utrecht 1860), bijl. II nrs. 10 en 12, 363-366, d.d. 1292/1293.

4 S.J. Fockema Andreae, *Het Nedersticht. Studiën over Waterschapsgeschiedenis IV* (Leiden 1950), 18 e.v. C. Dekker, 'Afwatering en scheepvaart ten westen van de stad Utrecht tot de 14e eeuw', in: J.B. Berns e.a. (red.), *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum 1990), 60-75, aldaar 65. C. Dekker, 'De waterstaatsorganisatie', in: C. Dekker e.a., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (Utrecht 1997), dl. 1, tot 1528, 231-247, aldaar 236-243 en R.N.J. Rommes, 'Land en water' en 'De bevolking', in: Dekker e.a., *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, dl. 2, van 1528 tot 1780, resp. 11-16 en 171-178, aldaar resp. 11 en 165-166. F. Horsten, 'Cultuurlandschap en lokale structuren in middeleeuws Linschoten', en F.D. Zeiler, 'Voor het maalle van het bos'. Linschoten en de Waterstaat', beide in: W. Reinink (red.), *Landgoed Linschoten. Een geschiedboek* (Bussum 1994), resp. 10-47, aldaar 30-31 en 48-85, aldaar 50. W. van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam. Een bijdrage tot de geschiedenis van zijn vorming en zijn bestuur* (Hilversum 1998), 67-69.

5 Ze ontbreken in het overzicht voor Zuidwest-Nederland bij: W.Th. van der Veur en E. van Wijk, 'De getijmolens van Middelburg', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 8 (1999), 57-66, aldaar 60. Meer hierover in een volgend nummer van dit tijdschrift.

6 H. van der Linden, 'Een nieuw publiekrechtelijk fenomeen in de veertiende eeuw: de Rijnlandse polder', in: *Samenwinninge, tien opstellen over rechts-geschiedenis ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het interuniversitair instituut Nederlands Centrum voor Rechts-historische Documentatie* (Zwolle 1977), 133-162, aldaar 140. Ook genoemd bij Dekker, 'Afwatering', 73 noot 32.

7 Zie over de reeds lang en sinds kort opnieuw betwiste oudste molenstichting langs de IJssel van 1411 mijn artikel: 'Nogmaals: de vijftiende-eeuwse windwatermolen in de Nesselolder te Ouderkerk aan de IJssel', *Historische Encyclopedie Krimpenerwaard* (hierna: *HEK*) 23 (1998), 68-72. Daarin wordt betoogd dat er halverwege de vijftiende eeuw met zekerheid diverse molens in werking waren.

8 J.D.H. Harten, 'Het agrarisch landschap', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. V (Bussum 1980), 51-67, aldaar 46.

9 Zie: J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560* (Assen 1961), 297-300, bijlage 19 voor gegevens uit de Bloise rekeningen betreffende ovens in de tweede helft van de veertiende eeuw.

10 W.F.J. den Uyl, *De Lopikerwaard. II: De Waterschappen* (Utrecht 1963), 31-33. Het Utrechts Archief (hierna: HUA) Kapittel ten Dom inv. nr. 3857, een ongedateerd afschrift in het Streekarchief Hollands Midden (hierna: SHM), Oud Archief Gouda (OAG), inv. nr. 2447 in het katern met een schetskaart van circa 1500 (zie hierna).

11 Charter afgebeeld bij: M. Donkersloot-de Vrij e.a., *De Stichtse Rijnlanden. Geschiedenis van de zuidelijke Utrechtse waterschappen* (Utrecht 1993), 32.

12 ARA, AGH, inv. nr. 228 cas E, p. 8 d.d. 11 april. Het betreft waarschijnlijk herstel van een eerdere verbinding na een door de graaf opgeheven verbod door de baljuw van Rijnland in verband met het zonder consent gebruiken van de sluis: ARA, AGH, inv. nr. 195, f. 117v d.d. woensdag na dertiendag 89 stilus curiae [= 1390].

13 R.W.G. Lombarts e.a. (eds.), *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa*, delen IV, V en VI (Leiden 1982), V, nr. 565 (regest, de originele tekst in het ARA, Archief Hof van Holland, inv. nr. 3, f. 177v levert geen aanvullende informatie op). Zie over een (eerder door politieke dan door technische problemen niet verwezenlijkt) voorstel in deze jaren omtrent het verminderen van de afvoer van de Lek door een te plaatsen dam bovenstrooms bij Arnhem: A.G. Jongkees, 'Afdamming van de Nederrijn: een plan uit 1447-49', in: *Dancwerc. Opstellen aangeboden aan prof.dr. D.Th. Enklaar* (Groningen 1959), 162-175. Ook hier speelde inversie van het landschap door klink van het veen en verzanding van de Lek een belangrijke rol.

14 R.P. de Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum 1996), 86-87 wijst op de noodzaak tot snelle aanleg ook van de zijde van Floris, vanwege het feit dat de inkomsten van de tollens aan hem verpand waren door de elect. Een informatieve kaart van de situatie in: R.E. de Bruin e.a. (red.), 'Een paradijs vol weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000), 109 en bij Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht* [dl. 1], 239.

15 Het gegeven wordt ontleend aan de

niet alleen de polders niet meer goed afwateren (en zochten hun lozing deels weer op Lek, Oude Rijn en Vecht) maar kwam ook de scheepvaart in de problemen. Het vroeg⁷ en relatief veel voorkomen van watermolens en boezems langs de IJssel is een gedwongen gevolg van de verhoging van het stroombed van de rivier.

De enige positieve ontwikkeling op de lange termijn was te vinden in de al in de tweede helft van de veertiende eeuw bloeiende steenbakkerij.⁸ De met de getijden afgezette klei, opgeslagen in de 'zellingen', vormde de grondstof voor de bekende gele IJssel-steenjes.⁹ Het is zelfs merkwaardig te noemen dat de miljoenen stenen die hier jaarlijks gebakken werden, niet tot voldoende verdieping leidden.

Hieronder zal de strijd tegen de verlanding van de IJssel tot het midden van de zestiende eeuw worden besproken, hoofdzakelijk aan de hand van een aantal cartografische bronnen. Het gaat daarbij om enkele van de oudste waterstaatkundige kaarten in Nederland.

De eerste problemen door de verlanding vanaf 1425

Rond 1500 vroeg de rentmeester en procureur-generaal in een brief aan landsheer Filips de Schone om maatregelen in verband met de verlanding van de IJssel. Hierin beschrijft hij hoe na de afdamming door de verbeterde afwatering gedurende zestig tot zeventig jaar goede weilanden en korenakkers aan weerszijden van de rivier ontstonden waar veel profijt van kwam. Rond 1425 kwam de omslag en nu konden de ingelanden door de verlanding als gevolg van de met de vloedstroom aangevoerde klei zelfs met dure watermolens het water niet meer afvoeren. Juist uit 1425 dateert het vroegst bekende overleg van Gouda met Montfoort over de problemen rond de rivier die hen verbond.¹⁰ Weliswaar werd reeds eerder als gevolg van afwateringsproblemen op de IJssel in 1385 door de bisschop aan enkele stroomopwaarts gelegen polders toestemming gegeven om de Lange Vliet te graven richting de Oude Rijn en verder naar de Vecht bij Breukelen, maar de problemen waren toen zeker nog niet algemeen.¹¹ Stroomafwaarts werd nog in 1391 door hertog Albrecht vrijheid gegeven aan de Lange Weide een watering te graven naar de IJssel in Hekendorp, om af te wateren door de daar al bestaande sluizen.¹² Mogelijk speelt mee dat de relatief late ontginning van dit gebied er voor zorgde dat de klink van het veenland nog minder was voortgeschreden, wat de mogelijkheid tot afwatering vergemakkelijkte.

In 1441 besloot de Raad van Holland de bisschop en kapittels van Utrecht en de stad Utrecht te schrijven de Lekdijk tussen Schoonhoven en de *nieuwedam* (bij Hoppenesse) te herstellen vóórdat de dagvaart over de afdamming van de IJssel zou worden gehouden. Toen werd dus al op landsniveau aandacht besteed aan de waterstaatkundige problemen hier. Hoe de plannen tot afdamming er uitzagen is niet bekend. Aan het einde van de vijftiende eeuw, zo zal hieronder blijken, bestonden er diverse opties voor het plaatsen van een dam met als doel het tegengaan van de verlanding.¹³

Dat Utrecht partij was in de zaak van de IJssel komt door de reeds in de vroege twaalfde eeuw gegraven Vaartse Rijn, die de stad met de Hollandse IJssel verbond. Bij het punt van samenkomst aan het Gein (juist stroomafwaarts van Hoppenesse) lag een windas, een kraan en een tol. De dijk bleef uit gevaar voor overstroming gesloten. Na de afdamming van de IJssel in 1285 liet Utrecht overigens reeds snel een aftakking uit de Vaartse Rijn naar de Lek bij Vreeswijk graven voor het zo belangrijke Rijnverkeer: de Nieuwe Vaart.¹⁴ Het windas aan het Gein bleek in 1331 vervangen door een sluis: het waterbezwaar was na 1285 immers sterk afgenomen en verkeer over de IJssel naar onder meer Gouda bleef van belang voor de stad.¹⁵ Uit een geschil in 1361 van Schoonhoven met de tollenaar aan het Gein over ongewone tollens die hun daar afgenomen werden¹⁶ zou mogelijk kunnen worden afgeleid dat de route via de (Vlist?) IJssel dan nog geprefereerd werd boven die via de Lek. Bij Vreeswijk lag nog geen sluis; net als aan het Gein betrof het aanvankelijk een overtoom met het nodige oponthoud. In 1362 werd daarom gesproken van een te betalen sluispenning aan het Gein en van een dijkpenning

aan de Nieuwe Vaart;¹⁷ elf jaar later werd ook te Vreeswijk een sluis gebouwd. Toen er in 1380 opnieuw problemen waren over de tolplicht van Schoonhoven aan de Stichtse tolleren, speelden die zowel aan de tol van het Gein als op de Nieuwe Vaart.¹⁸

In 1458 gaf Filips van Bourgondië een bekend privilege waarbij toestemming werd gegeven een vaart te graven uit de Oude Rijn tussen Leiden en Alphen tot in de Schie tussen Delft en Overschie. Deze nieuwe scheepvaartroute was nodig, zo is te lezen, vanwege het grote oponthoud in Gouda en de verlanding van de Hollandse IJssel. Het bestaande traject via Gouda was de *gecostumeerde route binnendunen*, die door Holland (indien afgezien werd van de gevaarlijke route buiten-duinen over zee) verplicht gevaren diende te worden langs de grafelijke tol en sluis te Gouda en de tol te Spaarndam.¹⁹ De vaargeul in de IJssel was te smal om bij tegenwind met geladen schepen te laveren. Er waren zoveel schepen in de Goudse haven en die was zo nauw dat schippers dikwijls *een getijde of twee of drie* moesten wachten voor zij door de haven konden. Bij vloed was de stroom te sterk om uit de sluis te varen.²⁰ De deuren van de scheepvaartsluis naar de Gouwe lagen midden in de stad juist voorbij de kraan bij het Catharina-gasthuis (het huidige stadsmuseum). Het plan tot aanleg van de nieuwe vaart ging door tegenstand van Gouda, Haarlem en Dordrecht niet door, al kwam het nadien nog wel enige keren ter tafel. Wel zal Gouda duidelijk zijn geworden dat er rond de stad verbeteringen moesten worden doorgevoerd. De uitvoerige grafelijke ordonnanties op de doorvaart van de sluis te Gouda uit 1452 en 1466 zijn beide uitgevaardigd als gevolg van de problemen door de nauwte en ondiepte in de haven.²¹ Een latere stadsrekening toont uitgaven aan de sluiswachters omdat zij de sluis *doer ghewonden* hebben om de haven uit te diepen.²² Mogelijk wordt hiermee bedoeld op de gewoonte om de langgerekte kolk van de sluis (in de Binnen-Gouwe van voorbij het Catharina-gasthuis tot de Hondskoperbrug en verlaat²³) met een flinke waterinhoud te benutten als spuiboezem om bij eb de haven richting IJssel te schuren. Voor schepen was de sluis dan natuurlijk niet toegankelijk, mogelijk reden waarom de sluiswachters een vergoeding kregen. Onlangs is in Gouda door de archeologische vereniging Golda vlak bij het Gasthuis een ondergronds riool gevonden dat de gracht rond de Molenwerf met de Haven verbond.²⁴ Middels een inlaatschuif (een *rinket*) kon het door de getijdenwerking functioneren als spuikanaal.

Uit 1473 dateert een verslag van de Raad van Holland aan hertog Karel de Stoute over normalisatie van de IJssel.²⁵ Juist tevoren, in 1471/1472, was door de stad Utrecht een fortuin aan lijfrenten verkocht om tot uitdieping van onder meer de Vaartse Rijn te komen, in 1478 gevolgd door de aanleg van een nieuwe sluis in deze waterweg.²⁶ De stad zal er dan ook veel aan gelegen zijn geweest dat ten behoeve van de handel de IJssel goed bevaarbaar bleef. Eerder, in 1441, kregen verkopers van zeldzaam zout (verkregen uit het zoden van zouthoudend veen, waarschijnlijk in Zeeland) van Gouda en Schoonhoven een aparte plaats toegewezen te Utrecht tijdens de markten.²⁷ De Goudse stadsrekening van 1475 bevat reisposten naar Montfoort en IJsselstein in verband met het verdiepen van de IJssel, die van 1477 opnieuw naar Montfoort. In 1485 werd hierom in de rekening een maaltijd voor overleg met de steden Oudewater, Schoonhoven, Montfoort en IJsselstein opgevoerd.²⁸ Het volgende jaar schreef de drossaard van IJsselstein een brief aan de kapittels en stad van Utrecht waarin gesteld werd dat de IJssel tussen IJsselstein en Oudewater reeds vele jaren onbevaarbaar was als gevolg van de verlanding. Kleine vrachtschuiten met volk en allerhande voorraden en levensmiddelen uit Gouda, Schoonhoven en omstreken moesten hun weg naar Utrecht kiezen via Polsbroek, Benschop en IJsselstein (ofwel binnendoor over kleine vaarten door de Lopikerwaard). Voorgesteld werd een korte verbinding tussen IJsselstein en de Vaartse Rijn te graven.²⁹

Waterstaatkundig had de verlanding reeds zijn gevolgen voor de wijze van afwatering door het aanliggende land. De boezem van drie viertel (ofwel twaalf morgen, ruim tien hectare) grootte die Polsbroek in 1486 aanlegde om af te wateren op de IJssel diende in 1509 al met een viertel vergroot te worden omdat het stroombed van de

tolvrijheid aldaar voor burgers van IJsselstein verleend door de bisschop: ARA, Archief Nassause Domeinen 2e dl., inv. nr. 55, vgl. regest nr. 96, editie bij De Geer, *Bijdragen*, bijl. II no. 19, 369-370.

16 ARA, Archief Graven van Blois, inv. nr. 37, f. 40.

17 J.F. Niermeijer (ed.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied. Eerste deel: 1104-1399*. RGP Grote Serie 127 ('s-Gravenhage 1968), nr. 475.

18 Niermeijer, *Bronnen Beneden-Maasgebied*, nr. 569: posten Utrechtse stadsrekening.

19 Zie: J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen* (Leuven 1995), 437-476.

20 ARA, Rekenkamer Registers (hierna: Rek. Reg.), inv. nr. 3, f. 68-69, nr. 83.

21 Gedrukt bij Smit, *Vorst en onderdaan*, 614-618, bijlage 6. Zie over het uitdiepen van de Goudse haven ook mijn artikel 'De route 'binnendunen'. De scheepvaartroute langs de Goudse sluis en tol, de Wassenaerse Gouwesluis en de Spaarndammertol (13e tot 16e eeuw)', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje, J.G. Smit (red.), *Vander Rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998), 221-255, aldaar 231-232 en 249.

22 SHM, OAG, inv. nr. 1164 d.d. 1503, sub diverse uitgaven.

23 Zie de bekende stadsplattegrond van Braun en Hogenberg uit 1585, afgebeeld bij Smit, *Vorst en onderdaan*, p. 469, de nrs. 5 en 10.

24 *Monumentenzorg & Archeologie. Nieuwsbrief* 18 (mei 2000) (uitgave Gemeente Gouda), 4-5.

25 J.G. Smit (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544. Deel III: 1467-1477*. RGP Grote Serie 242 (Den Haag 1998), 264, nr. 244d d.d. 24 juni.

26 De Bruin e.a. (red.), *Paradijs vol weelde*, 180.

27 S. Muller Fzn. (ed.), *Middeleeuwse Rechtsbronnen der stad Utrecht*. Werken der vereniging/stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlands(ch)e Recht (hierna: WOVR), 1e reeks no. 3 ('s-Gravenhage 1885), 221.

28 SHM, OAG, inv. nrs. 1140 sub reizen, 1141 f. 14 en 1148 sub schenken.

29 HUA, Archief Kapittel ten Dom, inv. nr. 3175-1 d.d. 26 mei, vgl.: J.G.M. Boon, 'De nieuwe vaart van Montfoort naar Linschoten', *Heemijdinghen* 22 (1968), 8 d.d. 25 mei en A.M.C. van Asch van Wijck, 'Inventaris der brieven uit het archief der vijf kapittelen 1380-1517', *Kronijk Historisch Genootschap* 2-4 (1846-1848), 87 d.d. 26 aug. De Goudse stadsrekening van 1491 (SHM, OAG, inv. nr. 1155, f. 19) laat zien dat een mandement (bevelschrift) over de verlanding van de rivier is afgekondigd in Haastrecht en Oudewater. De inhoud is niet bewaard gebleven.

30 De akte van 1486 gedrukt bij Den Uyl, *Lopikerwaard*, II, 332. Verband-brief d.d. 1509 juni 27: ARA, Verspreide Charters, nr. 358 met zes zegels; een afschrift in ARA, Rek. Reg., inv. nr. 592, f. 63v-64.

31 G.H. Keunen, 'Waterbeheersing en de ontwikkeling van de bemalingstechniek in West-Nederland. De historische ontwikkeling van poldermolens en gemalen tot heden', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 103 (1988), 571-606, aldaar 579. W.H. Feteris, 'De waterhuishoudkundige geschiedenis van de Vlist-boezem, het daarop lozende afwateringsgebied en het gemaal De Hooge Boezem achter Haastrecht', *HEK* 17 (1992), 70-77. Merkwaardig is dat tot nu toe in de literatuur wordt aangenomen dat pas in 1532 een viertal molens werd bijgebouwd, naast de molen die in 1486 in werking was gesteld. De kaarten van 1498 en circa 1520 (hieronder nader te bespreken en afgebeeld) laten bij de boezem reeds respectievelijk acht en zes molens zien. Na verloop van tijd zullen molens hier vervangen zijn door grotere en sterkere exemplaren.

32 J.H.M. Sloof, *De oudste bestuursregisters van het Hoogheemraadschap van Rijnland (1444-1520). Regesten van de handelingen van dijkgraaf en hoogheemraden*. WOVR no. 26 (Leiden 1999), 269, d.d. 8 juli.

33 R. Fruin (ed.), *Enqueste ende Informacie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant, gedaen in den jaere MCCCCXCIIII* (Leiden 1876), 149-150, 172, 179 en 184.

34 S.J. Fockema Andreae, 'Stein, het ontstaan van een vrije hooge heerlijkheid op de grenzen van Holland en van hare bestuursorganen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 47 (1932), 427; regest nr. 28 (zijn niet genoemde bron betreft Archief Hoogheemraadschap Rijnland, Oud Archief (hierna: OA), inv. nr. 9150, d.d. 27 juni 1491) en Idem, *Het Hoogheemraadschap van Rijnland. Zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857* (Leiden 1934), 150 noot 1. Sloof, *Oudste bestuursregisters*, 248 d.d. 1 mrt. 1491 en 262 d.d. 2 okt. 1492.

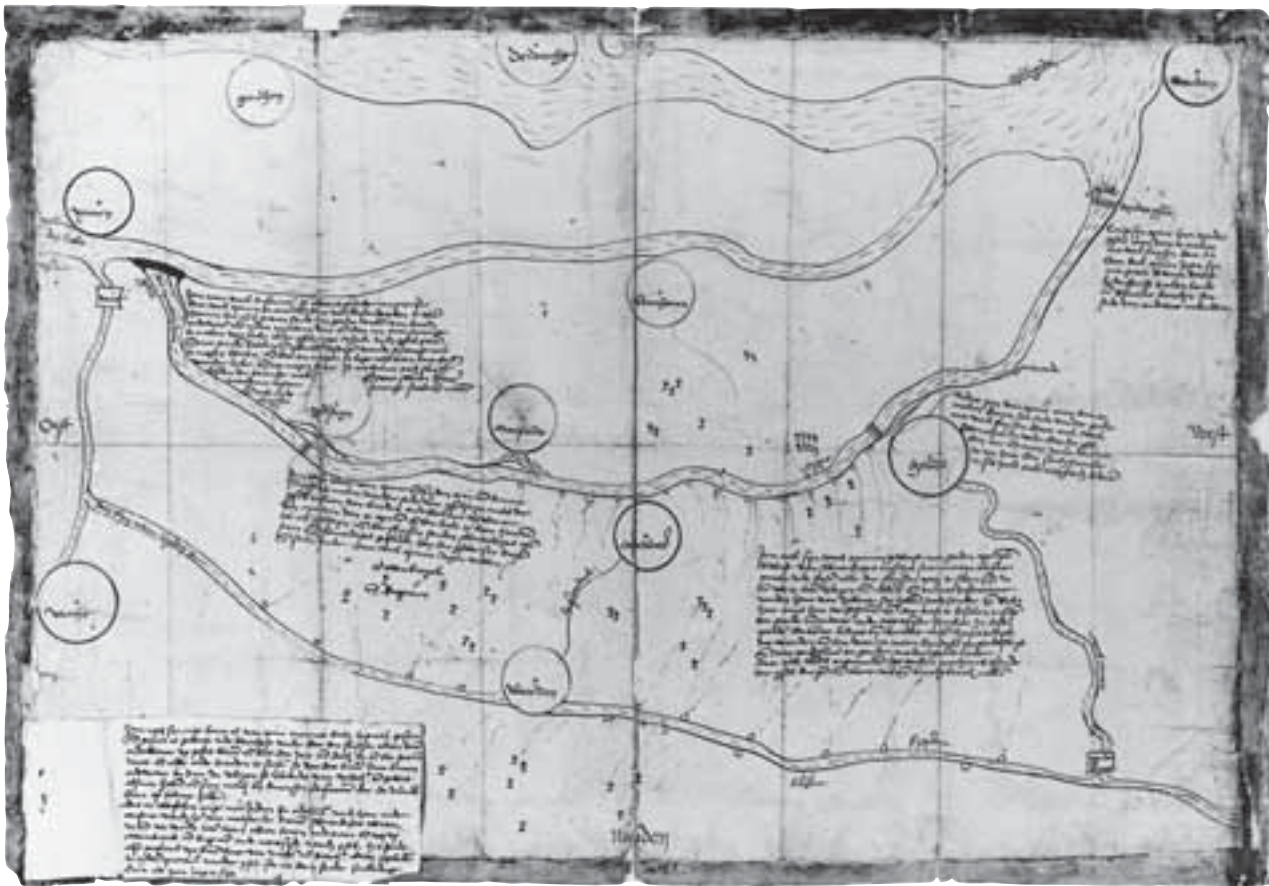
IJssel steeds hoger kwam te liggen.³⁰ De oudste boezem met een tweetrapsbemaling in ons land ontstond aan de Vlist bij Haastrecht, ook in 1486: de Hoge Boezem met een oppervlak van 52 morgen (ruim 44 hectare). De Vlist vormde de lage boezem, uitwatering van de grote bergboezem op de IJssel geschiedde bij eb.³¹ Een laatste voorbeeld: in 1494 verkreeg Harper van Foreest, ambachtsheer van Middelburg (bij Reeuwijk), toestemming van de hoogheemraden van Rijnland een watermolen te plaatsen om honderd morgen land te bemalen. Vanuit een boezem van 35 morgen oppervlak werd in het voorjaar bij eb geloosd op de IJssel, zoals voorheen ook gedaan was.³² Gedurende de winter liet men het land dus onder water staan, een gewoonte die hieronder nader ter sprake zal komen.

Ook in de bekende *Enqueste* van 1494 komt het verlanden van de IJssel duidelijk naar voren: Oudewater schreef dat door de problemen met de afwatering de landen rond de stad niet droog werden en dat de handel over water zoals zij die hadden tijdens hertog Karel verdwenen was (Karel de Stoutte regeerde van 1467 tot 1477). Het onderhoud van de haven kostte de stad jaarlijks honderd schilden. Bodegraven klaagde dat haar armoede een gevolg was van het vergaan van de IJssel omdat Gouda het water naar het noorden (richting Oude Rijn) liet afstromen, waardoor hun landen overstroomd raakten. Gouda zelf wees ook op de verlanding en op de problemen om koeien te weiden in het drassige land in de omliggende dorpen en de geringe opbrengst van landerijen in bezit van haar poorters. Vlist en Bonrepas in de Krimpenerwaard hadden door de verlanding vier molens moeten plaatsen omdat hun sluizen aan de IJssel *niet trekken en mogen*.³³ De gegevens verstrekt in de *Enqueste* werden gebruikt voor de hoogte van de aanslag in de bede (landsbelasting) en zullen een zo negatief mogelijk beeld trachten te geven. Anderzijds wist de commissie die rondreisde om de verslagen op te maken dat ook; waar mogelijk zal deze controle hebben uitgevoerd.

Optreden tegen de verlanding bij Gouda

Daadwerkelijk optreden tegen de verlanding is kort voor de *Enqueste* te vinden. In 1491 bestonden opnieuw plannen tot het afdammen van de IJssel. Bewijs ervoor is echter van indirecte aard, de plannen zelf zijn ook nu niet bewaard. Het hoogheemraadschap van Rijnland kwam begin dit jaar bijeen om te beraadslagen over het inlaten van water door Gouda. Het kapittel van Oudmunster weigerde dit jaar als heer van het Land van Stein (ten oosten van Gouda) toestemming aan de stad Gouda voor de ontworpen regeling aangaande de afdamming van de IJssel bij Gouda, waarbij het toezicht op de nieuwe werken bij het hoogheemraadschap van Rijnland zou komen te liggen. De schouw van dijk en sluizen die men achter het *hof van der Goude* (kasteel te Gouda) wilde leggen wenste het kapittel niet af te staan aan het hoogheemraadschap. Tegen het leggen van de sluizen zelf bestond geen bezwaar. Volgens S.J. Fockema Andreae was er waarschijnlijk een boezemsluis in de IJsseldijk gekomen die echter naar zijn mening niet lang bestaan kon hebben. Zijn verwijzing naar het Rijnlands protocol van 1492 geeft niet meer bewijs dan werk aan de sluizen in de IJsseldijk (zonder nadere plaatsbepaling) door timmerlieden uit Rotterdam.³⁴ De ligging van het spuiboezem-complex moet blijkens de vermelding van het hof gesitueerd worden ten oosten van het kasteel van Gouda (gelegen aan de Hollandse IJssel in de zuidoosthoek van de stad) in de polder Willens (westelijk deel van het Land van Stein).

In 1493 gaf stadhouders Maximiliaan een octrooi dat bepaalde dat men gehouden was om tot onderhoud van de IJssel, waarover tot profijt van de grafelijke domeinen en de welvaart van de stad veel goederen en schepen kwamen, alle sluizen staande op de rivier de IJssel te openen van Sint-Maarten in de winter (11 november) tot Sint-Pieter ad Cathedram (22 februari). Door oorlogen was dit gebruik verwaarloosd, waardoor de rivier *zoe verzandt es datmen in menighe plaetssen niet lyden noch passeren en mach*. Enige personen hadden daarbij hun erven aan de rivier uitgebreid (aannemelijk voor griendteelt en/of steenbakkerij,

zie ook hierna) zodat de rivier zijn oude loop niet kon hebben.³⁵ De gewoonte het land in de wintermaanden onder water te zetten wordt hier als voorheen gebruikelijk (evenals in Middelburg, zie hierboven) beschreven. De reispost in de Goudse stadsrekening van 1490 naar de Raad in Den Haag over het openzetten van de sluisen van de IJssel, getuigt daarvan.³⁶

De kaart van de IJssel uit 1498 met mogelijke oplossingen

Een kaart uit 1498 (zie afbeelding 2) bevat aantekeningen voor vijf plannen tot verbetering van de Hollandse IJssel.³⁷ De kaart omvat het gebied tussen Utrecht en Rotterdam (oost-west) en Dordrecht en Woerden (zuid-noord, de grote plaatsen zijn omcirkeld). Met kleine rondjes zijn de uitwateringssluisjes langs de IJssel en Oude Rijn aangegeven, met kruisjes de windwatermolens die boven Gouda erop afwaterden. Waarom deze ook aan de noordzijde van de Oude Rijn zijn getekend, zal hieronder duidelijk worden.

Het eerste plan omvatte een dam aan het einde van de IJssel (stroomafwaarts bij Krimpen), met daarin diverse sluisen. Deze werd gelegd op de plaats waar als eerste onderdeel van de Delta-werken in 1958 de stormvloedkering kwam. Reeds in 1516 werden hier ter bescherming 'duijkeldammen' gelegd.³⁸ Tegenstanders meenden dat dit nadelig was voor de rivier en het aanliggende land beneden Oudewater.

Het tweede plan kende een dam met diverse sluisen boven Gouda, op de plaats waar nu de Waaiersluis ligt.³⁹ Opposanten verklaarden dat de rivier hierdoor in één jaar meer zou verlanden dan in zes jaar zonder aanpassingen.

Het derde plan was omvangrijk: bij IJsselstein zou een dam met sluisen komen, de *nieuwedam* (bij Hoppenesse) zou verwijderd worden zodat water uit de Lek tot aan de nieuwe sluisen bij IJsselstein kon komen. De sluisen dienden in de winter

2. Kaart uit 1498, één van de oudste cartografische documenten van Nederland, papier, 31 x 45 cm (foto: Streekarchief Hollands Midden).

35 SHM, OAG, inv. nr. 2446 in aparte omslag: charter d.d. 20 febr. 1492, Fockema Andreae, 'Stein', 427, regest nr. 29 met als bron: I. Walvis, *Beschrijving der stad Gouda* (Gouda/Leiden 1714), dl. I, 13.

36 SHM, OAG, inv. nr. 1154 sub reizen.

37 Zie: C.W. Hesselink-Duursma, Overzicht (beschrijving) van kaarten, plattengronden en technische tekeningen in beheer bij de SHM—in geografische volgorde, nr. 2224 C1. De kaart werd uitgebreid besproken op basis van een krantenartikel uit 1937 en aantekeningen van G.J.J. Pot, secretaris-archivaris van Gouda, door D.L. de Jong in: 'Plannen tot de kanalisatie van de Hollandse IJssel in de 15e eeuw', *Waterbouwkundig tijdschrift Orgaan Technische Ambtenaren van Rijkswaterstaat*. 37 (1953), 308-320.

38 A.M. Verbeek, 'Consenten van de ed:wegeb:hooge heemraden van Schielant (1490-1542)', *Ons Voorgeslacht* 24 (1969), 229-352, aldaar 265 [Hoogheemraadschap Schieland, OA, inv. nr. 1078]. 'Duikeldam' zie: 'Glossarium waterstaatstermen', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 2 (1993) 84.

39 Hierover: A.F.J. Niemeijer, 'Waterstaatkundige objecten in Zuid-Holland', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 9 (2000), 77-78.

3. Aantekening tot verbetering van de Hollandse IJssel bij Gouda, detail uit de kaart van 1498 (zie afbeelding 2).

6

open te staan en in de zomer gesloten te blijven om zo de rivier te *diepen ende scuren*. Het sluiten van de sluizen in de zomer zal tot doel hebben gehad het (in tegenstelling tot het winterwater minder overvloedige) water op te stuwen alvorens het door openzetten van de sluizen zijn schurende werking te laten doen.

Een vierde plan behelsde het verbreden van de IJssel van Oudewater stroomopwaarts tot aan de *nieuwedam* en daar een *overstorting* (een overlaat) te maken uit de Lek (met sterke balken en planken tegen het *wielen*) tenminste zo laag als het buitenland van de Lek en *zeer vlack* in de IJssel gaande. Voor *swaer afwater* (grote hoeveelheden afkomend bovenstrooms water) dienden op de overlaat schotdeuren gemaakt te worden. Aan weerszijden van de overlaat zouden sluizen komen, eveneens met schotdeuren. Het laatste plan was het reeds in 1493 genoemde: tussen 11 november en 22 februari alle sluizen langs de rivier openzetten en het winterwater in en uit laten stromen. Na informatie van het Hof van Holland hadden de stadhouder en zijn raad toestemming gegeven hiermee een proef te nemen aan de noordzijde van de rivier tussen Gouda en Oudewater. Een bedijkte polder tussen Gouda, Oudewater, Woerden en Gouwesluis (op het kruispunt van Gouwe en Oude Rijn bij Alphen), begrensd door Gouwekade, Rijndijk en Linschoterdijk, zou als bergboezem dienen en vet en vruchtbaar worden door de afgezette klei. Door het opgeslagen water via sluizen uit te laten zou het schuren van de rivier bewerkstelligd worden. Op een aan de kaart vastgehechte notitie (linksonder, zie afbeelding 3) werd een dergelijke ervaring als gunstig omschreven. Tijdens de vrede van Utrecht (1483?) waren de sluizen boven Oudewater met toestemming van de heer van Montfoort opengezet en was blijkens diverse getuigenissen de kwaliteit van het land bij Kattenbroek en Rapijnen (waar slechts enkele huizen stonden⁴⁰) door de afgezette klei aanmerkelijk verbeterd. Kattenbroek en Rapijnen worden ook aangegeven op de kaart. De methode was simpel en voordelig, zo besloot de notitie: *tsoude luttel cost wesen ende groot profyt opt lant [...] ende inden Ysel te scuren ende te diepen*.

Eind maart 1498 kwam een bode van het Hof uit Den Haag de steden Schoonhoven, Woerden en IJsselstein oproepen hun gedeputeerden naar Den Haag te zenden om te spreken over de IJssel. Ook Utrecht was daarbij aanwezig. Eind april werd een dagvaart gehouden te Oudewater waarbij naast deze plaatsen ook Montfoort en Gouda genoemd worden.⁴¹ Met *zekere raminge die gemaect ende geconcipt is uptie diepinge van der Yssel mit dat dairan cleven mach* zullen de op de kaart uitgewerkte plannen bedoeld zijn, waarvan een bode begin april Gouda verzocht het Hof nader te berichten.⁴²

I. Walvis gaf in zijn stadsbeschrijving van Gouda zonder bron of jaartal een landmeting langs de IJssel door *Jan Beyguinck* die hier tevens als ontwerper van een

40 Zie ook Horsten, 'Cultuurlandschap en lokale structuren in middeleeuws Linschoten', in: Reinink (red.), *Landgoed Linschoten*, 36.

41 ARA, Rekenkamer Rekeningen (hierna: Rek. Rek.), inv. nr. 194, f. 145v; HUA, Oud Archief Utrecht I, inv. nr. 13, f. 13 en inv. nr. 626, f. 25v. Voor de dagvaart te Oudewater: ibidem, f. 26 en SHM, OAG, inv. nr. 2447.

42 ARA, Rek. Rek., inv. nr. 194, f. 146v.

plan wordt genoemd dat sterk lijkt op het hierboven als derde genoemde plan.⁴³ Bij IJsselstein zouden nu drie sluisen moeten komen, de middelste zo breed dat er een koggeschip door kon. Deze sluis zou dus een scheepvaartfunctie moeten krijgen, zodat schepen stroomopwaarts Utrecht konden blijven bereiken. Terecht is de genoemde persoon vereenzelvigd met Jan Banning of Benninck.⁴⁴ Deze Jan Banning, Amsterdams regent en raadsheer van het Hof van Holland, is met vele andere waterstaatkundige zaken in verband te brengen: hij was lid van de dijkcommissie (onder meer van de Spaarndamse dijk) onder leiding van Carondelet in 1510, hield zich bezig met de kwestie van het herstel en onderhoud van de Vriezending in 1511 en was oprichter van het hoogheemraadschap Amstelland in 1525.⁴⁵

Is het bij de aantekeningen op de kaart van 1498 onduidelijk wie de voor- of tegenstanders zijn van de genoemde plannen, voor Gouda is een verslag bewaard met de specifieke reacties op de vijf besproken opties.⁴⁶ Naast Gouda zijn door de commissie de steden gehoord die het meest 'geland' zijn, dus wier poorters land bezitten dat uitwatert op de IJssel: Dordrecht, Schoonhoven, Oudewater, Woerden, IJsselstein, Montfoort en Utrecht. Gouda was fervent tegenstander van het eerste plan met de dam bij Krimpen. De getijden zouden de stad niet meer bereiken en dat zou ten koste gaan van de hoofdnering: de bierbrouwerij. Binnen een jaar zou die teniet gaan en daarmee zou ook de landsoverheid veel inkomsten derven: de hopaccijns en makelaardij van het koren waren grafelijke domeinen die tijdens hertog Karel, vóór 1477, nog de helft meer profijt gaven. Met dit plan zou de stad altijd *vol mager en zwart meerwater en veenwater* zijn en zou het *de helft erger en kwader stinken* dan 's zomers te Leiden [!]. De Vlamingen, de voornaamste afnemers van het Goudse bier, zouden het Goudse bier niet meer willen drinken. Slechts de steden gelegen boven Oudewater zouden profijt hebben van het plan. Deze lagen volgens Gouda veel hoger en maalden met vijftig watermolens en 36 sluisen of meer op de IJssel. Alle sluisen beneden Gouda zouden dan *een sack of boosem* zijn voor het land erboven. Als bewijs voor de verlanding werd het gebruik genoemd van het maken van vele grote putten *een staande ton diep* waaruit klei gedolven werd om steen te bakken en grote diepe sleuven die men groef om vis in te vangen. Deze putten en sleuven verlandden binnen een jaar. Gouda was het meest voor het derde plan met een dam bij IJsselstein.

Een ongedateerde memorie waarin het begin van de verlanding op vijftig tot tachtig jaar terug wordt gesteld, verhaalt dat de heren van IJsselstein en Montfoort voor het plan waren de IJssel omtrent de sliksloot (te situeren bij Krimpen: het eerste plan dus) te dammen. Gouda zou sluisen aan de *nieuwedam* (bij Hoppenesse) willen om te schuren. Boomgaarden en ander houtgewas zoals grienden en rijshout langs de rivier dienden verwijderd te worden om aanslibbing te voorkomen. Hier werd ook een geplande kostenverdeling voor de uit te voeren verbeteringen gegeven: Utrecht zou één derde dienen bij te dragen, Gouda en Oudewater samen één derde en de rest moest opgebracht worden door IJsselstein, Montfoort en anderen die de rivier gebruikten van Montfoort af tot het huis ten Vliet (gelegen bij Oudewater).⁴⁷ De kosten drukten daarmee vooral op de bovenstrooms gelegen plaatsen waar de verlanding dan ook het ergst was.

Een ongedateerde schetskaart⁴⁸ van circa 1500 omvattende het gebied tussen Schoonhoven, Gouda, Gouwesluis, Woerden, Utrecht en Vianen (aan de Lek boven de *nieuwedam*) bevat interessante aantekeningen over de gevolgen van het laatste plan: het inlaten van het winterwater. Het zaaien van *wintervruchten* (waarschijnlijk wordt bedoeld op wintergerst) op sommige plekken van het dijkland langs de Oude Rijn zou hiermee onmogelijk worden. Het achterland zou echter zeer verbeteren door de vettigheid van de IJssel. Dit achterland besloeg een grote polder tussen Gouda en Oudewater en was zeer vergaan, omdat men het water niet kon lozen. De grafelijkheid had hier circa 250 morgen (ruim 210 hectare) land, dat weinig of geen profijt opleverde, en had dus belang bij verbeteringen. In de polder stonden slechts weinig huizen die van het winterwater van de IJssel schade zouden kunnen oplopen, zoals ook gebleken was toen de Lekdijk onlangs was ingebroken (bedoeld zal zijn in de Krimpener- of Lopikerwaard, waarschijnlijk in 1496⁴⁹). Indien de Rijnlanders het winterwater van de IJssel niet wilden dan

43 De tekst naar Walvis, *Gouda*, 10; ook bij A.A.J. Meijlink, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap en der lagere besturen van Delfland* ('s-Gravenhage 1850), bewijsstukken no. 161, verwarrend onder het jaartal 1285.

44 De Jong, 'Plannen', 315.

45 P.J.E.M. van Dam, *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* (Hilversum 1998), 207-209 en 259 en de daar genoemde literatuur. Verder: A.H. Huussen jr., *Inventaris en beschrijving van de Noord-Nederlandse processtukken (dossiers) behorende tot de fondsen Aanzienlijke Geslachten, "Procesbundels tot 1504" en Eerste Aanleg, berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, Algemeen Rijksarchief Brussel*, dl. I (Amsterdam 1968), dossiers Eerste Aanleg, nr. 158.

46 SHM, OAG, inv. nr. 2447: papieren katern met op de omslag: ordonnantie om de IJssel te diepen omtrent Gouda, d.d. 1498 okt. 2.

47 SHM, OAG, inv. nr. 2246B: ongedateerd papieren katern: memorie om de IJssel te wijden en diepen.

48 In een papieren katern (vgl. noot 10 hierboven) in: SHM, OAG, inv. nr. 2447, de schets beslaat een dubbel folio-blad.

49 De prior van het klooster te Schoonhoven verklaarde in de bekende Divisiechroniek dat de Lekdijk op 17 februari 1496 door ijs was gebroken en het land onder water was gelopen: J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 3: 1450-1575* (Franeker 1998), 226. De Goudse stadstrekening van dit jaar (SHM, OAG, inv. nr. 1159, f. 11) heeft een reispost naar de Lekdijk om te zien of de gaten dicht waren.

moesten zij op hun kosten de landscheiding (halverwege IJssel en Oude Rijn van oost naar west met een streep op de kaart aangegeven) en dijken maken en het water op Spaarndam afvoeren. Ten noorden van de Oude Rijn staat op de kaart geschreven: in deze polder liggen zowel in Hollandse als Stichtse dorpen circa 1300 of 1400 morgen (zo'n 1150 hectare) land die vanouds haar water via weteringen door sluizen in de Rijn lozen en dan door de andere Rijndijk in de IJssel, zonder molens. Sinds kort⁵⁰ hadden deze polders *over Ryn* meer dan twintig watermolens gezet. Ze maalden uit op de IJssel, waarmee zij het land van de IJssel bedorven en onderbemaalden omdat zij geen dubbele *sychkaden* (kaden langs een wetering) hadden gemaakt. Dit gegeven verklaart waarom ook molens en sluizen ten noorden van de Oude Rijn op de kaart van 1498 zijn aangegeven.

Ondertussen is het onduidelijk wat met de geraamde plannen werd gedaan. Diverse bronnen laten wel zien dat er voortdurend werd overlegd, maar daadwerkelijke uitvoering van één van de afdammingsplannen blijkt uit niets. Afgevaardigden der vijf kapittels van Utrecht gingen in 1497/1498 naar Den Haag en Oudewater *in facto fodende Ysule* (betreffende het graven van de IJssel).⁵¹ Blijkbaar waren er plannen tot uitdieping. Een reispost door burgemeester en kastelein van Gouda in de stadsrekening van 1499 ging naar de *nieuwedam* (bij Hoppennesse) inzake het onderhoud van de IJssel. Ook werd bij de registerkamer in Den Haag een kopie gehaald van een tekst betreffende het sluiten van de *nieuwedam* boven IJsselstein.⁵² Werd hiermee de akte van 1285 bedoeld? In 1504 werd blijkens het Goudse vroedschapsboek een commissie van onderzoek naar het verbeteren van de IJssel ingesteld.⁵³ De stadsrekening van 1506 laat diverse reisposten naar Zeeland zien, vanwege advies over de IJssel ingewonnen in Bommenede, Zierikzee en Sommelsdijk. Hoogstwaarschijnlijk werd hier kennis ingewonnen op het gebied van spuiboezems. Een inventaris van stukken ter rekenkamer inzake de IJssel noemt ook een door twee personen uit Brouwershaven en één uit Sommelsdijk opgestelde memorie om de IJssel te diepen en schuren.⁵⁴ Op bevel van de rekenkamer vervaardigde *Heyn Scilder* in 1506 een kaart van de IJssel en ging de procureur-generaal naar de kanselier om de zaak van de IJssel te bevorderen. Voor zover bekend is deze kaart niet bewaard. Merkwaardig is de reis naar Den Haag dit jaar om de Raad aldaar mee te delen dat de heer van Montfoort de IJssel *mit een scoet duer slutende was*. Was hij op eigen houtje begonnen een schotdeur of dam te leggen? Nadien volgde nog overleg door Gouda met hem over de rivier.⁵⁵

De spuiboezem bij Gouda

In een verzoek uit 1507⁵⁶ van de Goudse stadsregering aan stadhouder Maximiliaan voor steun in verband met de verlanding, werd gesteld dat de scheepvaart binnen enkele jaren in de problemen zou komen en dat de stad alleen bestond van de doorvaart van die schepen. Om de IJssel *te diepen en te wijden* wilde men een stuk land gelegen boven de stad bedijken om in deze polder water in en uit te laten, een spuiboezem dus. Binnen enkele jaren zou hiervan groot profijt te verwachten zijn. Gouda ontving zesduizend kronen van 48 groten per stuk, ofwel 7200 pond. De nieuwe dijk zou beginnen aan de westzijde, een weinig achter de Reeuwijkse wetering, aan het einde *heelen* (verbonden worden) met de IJsseldijk en noordwaarts strekken tot aan de Reekade. Aan de andere zijde van de nieuwe dijk lagen oostwaarts van de IJsseldijk circa 550 roeden (een roede = ongeveer 3,8 meter, totaal bijna 2100 meter), ook noordwaarts strekkend tot de Reekade. Die twee dijken sloten noordwaarts aaneen met een te maken dijk. De plaats komt overeen met die genoemd in 1491; blijkbaar was de uitvoering toen niet voltooid of reeds vervallen. In de IJsseldijk dienden nu twaalf sluizen gemaakt te worden, elk twaalf, vijftien of zestien voet breed (een voet = circa 38 centimeter, ofwel maximaal zes meter). Ingelanden binnen de dijk zouden binnen drie jaar moeten laten weten of hun land verslechterde of verbeterde en of ze het wilden houden of in erfpacht wilden geven.

50 Er staat: sinds de Utrechtse oorlog: 1481-1483; Stichtse Hoeken tegen Hollandse Kabeljauwen.

51 W. Jappe Alberts (ed.), *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht. Deel 2, 2e stuk: Rekeningen 1480-1507*. RGP Grote Serie 129 ('s-Gravenhage 1969), 480-481.

52 SHM, OAG, inv. nr. 1162 sub reizen en diversen.

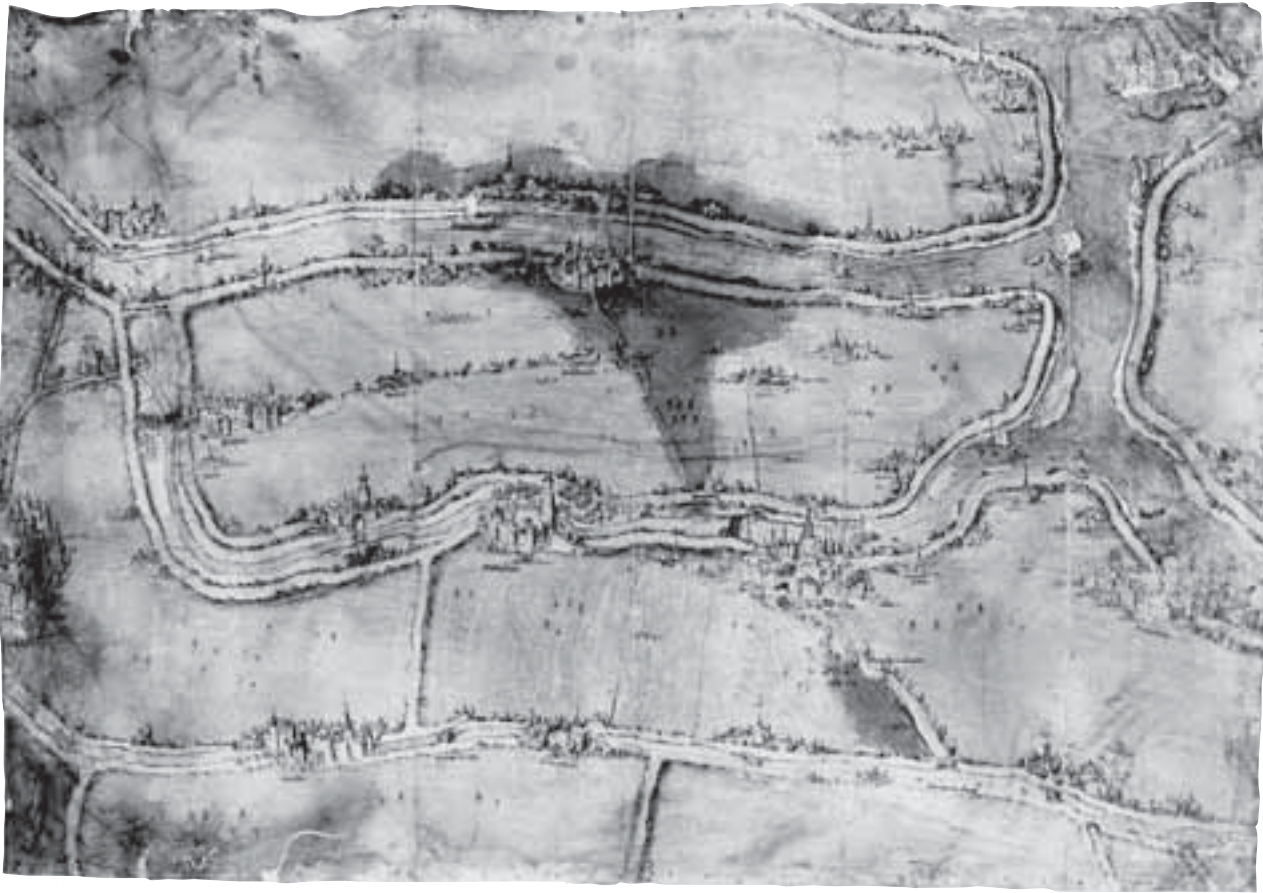
53 SHM, OAG, inv. nr. 42, f. 18v, d.d. 21 juli.

54 ARA, Rek. Reg., inv. nr. 722 omslag D6, d.d. ca. 1526: een papieren katern sub K: een memorie van vijf pagina's.

55 SHM, OAG, inv. nr. 1168 sub reizen, J. Geselschap, 'Oude plattegronden van Gouda', *Holland* 5 (1973), 46, deels ook bij De Jong, 'Plannen'.

56 SHM, OAG, inv. nr. 2446B, kopie in aparte omslag d.d. 20 juli. Hierin wordt ook gerefereerd aan de afdamming van 1285: omtrent tweehonderd jaar terug zou de rivier zijn gestopt en toegeslagen boven IJsselstein aan de nieuwedam.

57 L.M. Rollin Couquerque en A. Meerkamp van Embden (eds.), *Rechtsbronnen der stad Gouda*. WOVR 2e reeks no. 18, ('s-Gravenhage 1917), 290, art. CCXCVI.

In 1509 werd een oproep gedaan door schout en gerecht van aanbesteding van *dijckaege* in het Land van Stein.⁵⁷ De Goudse stadsrekening van 1513 bevat als eerste de inkomsten van de verpachting van de nieuwe dijk.⁵⁸ Het inliggende land bleek in zes boenen (dijkvakken) te zijn verdeeld.⁵⁹ In 1515 besloot de vroedschap de nieuwe dijk *rontsomme van buen tot buen* te verhuren voor drie jaar. Wie een boen huurde zou dat moeten *beheijnen en sloeten* (hekwerk en sloten aanleggen) zodat beesten geen schade konden toebrengen, de boenen konden beweid worden met schapen of andere beesten. Het toezicht bleek streng: in 1520 besloot de vroedschap Jan Trompertsz. de huur op te zeggen van zekere boenen omdat hij teveel beesten liet weiden. De huur zou overgedaan worden aan andere lieden die aan de dijk geland waren.⁶⁰

In de *Informacie* van 1514 voerde Gouda als eerste onder de opgave van *wercken die hem grootelicx van noode zijn* de in aanleg zijnde spuiboezem op: om te schuren en te diepen dienden twaalf sluizen geplaatst te worden, waarvan er twee gereed bleken. Elke sluis zou honderdvijftig pond groten kosten (een pond groten = zes pond of gulden), de tien nog aan te leggen sluizen werden in rekening gebracht, het onderhoud en het doen schieten en winden werd op zestig pond groten jaarlijks geschat. De nieuwe dijk waar het water in zal *bosemen* (boezemen) diende verhoogd te worden, de dijk had rondom een lengte van 1800 roeden (circa 6840 meter), de kosten waren 1200 pond groten. In deze dijk moesten twee watergangen van twee roeden breed komen om het water naar twee sluizen in de IJssel te voeren, de kosten over een lengte van eveneens 1800 roeden zouden 750 pond groten bedragen. In het totaal werd de aanleg van de spuiboezem daarmee op 3510 pond groten (ofwel 21.060 pond) begroot.⁶¹ Het in 1507 ontvangen bedrag bedroeg ongeveer één derde van de totaalsom van de aanleg. Kort voor 1518 lijken de sluizen voltooid. Maar Gouda liet in een bezwaarschrift tegen de bede weten dat daarin geen rekening was gehouden met de kosten ervan, terwijl het werk van groot belang was voor de doorvaart in de stad en daarmee voor de grafelijke domeininkomsten.⁶² Gedoeld werd hier op de inkomsten die de graaf had uit de in Gouda geheven tol- en sluisgelden. In

4. Kaart van ca. 1520, gekleurd op perkament, 62 x 88,5 cm (foto: Streekarchief Hollands Midden)

58 SHM, OAG, inv. nr. 1172, f. 4 (de rekeningen van 1511 en 1512 ontbreken). Dat deze inkomsten in de Goudse stadsrekening staan komt omdat de stad het Land van Stein reeds in 1438 in erfpacht aankocht van het kapittel van Oudmunster.

59 Begrenzungen: eerste boen: van de hoge dijk tot de tiendeweg toe van Cort-Haerlem (tussen de Willens en de stad gelegen), tweede boen: van de hoge dijk tot de tiendeweg toe in de Willens, derde boen: van daar tot de Broucke toe, vierde boen: van de molenkade omtrent de hoge dijk tot de tiendeweg, vijfde boen: van de tiendeweg tot de Willens toe, zesde boen: van de Willens tot de Nieuwebroeck.

60 SHM, OAG, inv. nr. 541, f. 55v, d.d. 27 mrt., vgl. Rollin Couquerque en Meerkamp van Embden (eds.), *Rechtsbronnen Gouda*, 333-334, art. CDXXV en SHM, OAG, inv. nr. 42, f. 44, d.d. 1 febr. 1520.

61 R. Fruin (ed.), *Informacie der staet faculteyt ende gelegentheyte van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerme te reguleren de nyeuwwe schiltale gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866), 378.

62 SHM, OAG, inv. nr. 1871, achterin, ongedateerd maar gezien het genoemde door Gouda te betalen bedrag in de bede te dateren tussen de zettingen van 1515 en 1518.

5. Detail van de kaart van 1520 ten oosten van de stad Gouda (zie afbeelding 4).

10

1520 werd de stadhouder door de Goudse vroedschap uitgenodigd om de grote gebreken van de IJssel te inspecteren. Kosten van diens reis en verblijf zou de stad betalen. Zelf kon hij uiteindelijk niet komen maar hij zond vertrouwelingen. Een visitatiecommissie met onder meer opnieuw Jan Banning bezocht Oudewater en IJsselstein en deed metingen. Ook werden dit jaar twee perkamenten kaarten *opte loop van den Ysel* vervaardigd door de glasmaker Pieter Dirksz. (vader van de beroemde Goudse glasschilders en broers Crabeth).⁶³ Hoogstwaarschijnlijk werd onder meer bedoeld de fraaie gekleurde schilderijkaart op perkament van circa 1520, die ongeveer hetzelfde gebied beslaat als de kaart van 1498 en ook de watermolens nauwkeurig weergeeft (zie afbeelding 4).⁶⁴

63 SHM, OAG, inv. nr. 42, f. 44v-45, d.d. 12 apr. en 14 mei; inv. nr. 1178, f. 13 en 42; G.J.J. Pot, *Bijdragen Oudbeidkundige Kring Die Goude* 3 (1941), 85: 'merkwaardige posten uit de Goudsche archieven': voor de twee kaarten: 18s. 4d. en van het perkament waar de kaarten op gemaakt zijn: 7d. Ook bij: A.A.J. Rijkse, *Gespiegeld in Kerkeglas* (Lochem 1945), 87, Geselschap, 'Oude plattegronden', 46 en de Jong, 'Plannen', 317.

64 SHM, kaart nr. 2223A-1. De datering van de kaart op circa 1550 zoals bij Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de Provincie Utrecht* [dl. 1] 230 en 273 (geheel en detail afgebeeld in kleur) onderschrijf ik niet. Geselschap, 'Oude plattegronden', 46 wijst op het ontbreken op de kaart van de toren van de kerk van IJsselstein die tussen 1530 en 1537 is gebouwd en op het feit dat de maker van de kaart zich rond 1511 te Gouda vestigde. Een (oudere?) kaart die nader onderzoek verdient is ARA, Hingman, nr. 236: in kleur maar veel simpeler qua uitvoering dan het Goudse exemplaar, de watermolens net als in 1498 als kruisjes maar afwijkend met de merkwaardige *Oude Lek* dwars door de Krimpenerwaard van IJssel naar Lek (detail hiervan in kleur in: Reinink (red.), *Landgoed Linschoten*, 55, en geheel, nagetekend in kleur, reeds bij J.A. van Hengst, *De Lekdijk Benedendams en de IJsseldam. Geschiedenis van dit Hoogbeemraadschap van af de vroegste tijden tot in de 2e helft der 19e eeuw*, deel I ('s-Gravenhage 1898), kaart A.

65 SHM, OAG, inv. nr. 43, f. 66 (fol. middenboven), d.d. 20 mrt.

66 ARA, Archief Ambtenaren van het Centraal Bestuur, inv. nr. 202, d.d. 23 mei en 10 juli. SHM, OAG, inv. nr. 2447: aparte omslag, charter d.d. 3 apr. 1526 voor Pasen.

67 Zie mijn artikel: 'Het conflict over de zuivelmarkt tussen Gouda en Schoonhoven (1535-1546)', *HEK* 21 (1996), 2-12.

Nieuwe plannen stroomopwaarts

Het project bij Gouda lijkt onvoldoende te hebben gewerkt. Mogelijk is het niet geheel uitgevoerd. Ook gedurende de verdere zestiende eeuw blijven berichten omtrent de verlanding van de Hollandse IJssel geregeld opduiken. In 1526 ontving de Goudse vroedschap een schrijven van Henrick Dirckz. alias Veelgen *die hem vermet de Ysel te helpen ende te diepen*. Besloten wordt hem aan te horen, maar de uitkomst is onbekend.⁶⁵ Een dagvaart te IJsselstein in 1527 met gedeputeerden van de keizer en van de bisschop over het verdiepen van de IJssel was een vervolg op een eerdere dagvaart te Den Haag. Afgevaardigd namens Holland werd onder anderen opnieuw Jan Banning.⁶⁶ In een splend conflict tussen 1535 en 1546 over een door de keizer aan Schoonhoven verleend privilege voor een jaarlijkse zuivelmarkt, aangevochten door Gouda tot voor de Grote Raad van Mechelen, verklaarde Schoonhoven ondermeer dat de ligging van Gouda aan de verlandende IJssel de stad veel minder geschikt zou maken als marktstad. Schoonhoven aan de Lek zou *bekwamer gelegen zijn tot gerief van de koopman komende van boven en beneden* (stroomopwaarts en stroomafwaarts).⁶⁷ De stadhouder-generaal van Holland en Utrecht riep in 1545 de steden IJsselstein, Montfoort, Oudewater en Gouda op naar Utrecht te komen in verband met de *wijdinghe en verdiepinge* van de IJssel. Hij liet weten dat eertijds diverse plannen bestonden, maar dat nooit overeenstemming was bereikt, tot nadeel van de landen aan de IJssel. Nu waren er nieuwe plannen.

De Goudse stadsrekening van dit jaar bevat een reispost naar Utrecht om met de Staten onderzoek te doen naar het diepen van de IJssel en bij de *nieuwedam* (bij Hoppenesse) te bezien of daar een sluis in gelegd kon worden. Een raming van kosten laat zien dat het plan ook betrekking had op sluizen bij IJsselstein. Het lijkt daarmee op een combinatie van de plannen drie en vier uit 1498. Van de *nieuwedam* tot IJsselstein diende de dijk op gelijke hoogte als de Lekdijk te worden gebracht. De IJssel, daar slechts een roede (3,8 meter) breed, moest aan beide zijden drie roeden breder worden. De gedolven aarde moest op de dijken worden geworpen (kosten: 6600 Philippus gulden van 25 stuiver elk). Bij de *nieuwedam* moesten

sluizen worden aangelegd, en bij IJsselstein zeven sluizen, waarvan zes duikers van twaalf voet van hout of steen (per stuk duizend Phillipus gulden) en een grote stenen sluis van 24 voet breedte voor schepen, met dubbele verlaten en valdeuren voor storm of hoog water (zesduizend Philippus gulden). De dijken van IJsselstein tot voorbij Montfoort omtrent het huis ten Vliet dienden gerepareerd te worden en de rivier uitgediept (15.000 Philippus gulden), het laatste diende ook te geschieden met de vaart voor de *nieuwedam* tot aan de *nieuwedam* (2100 Philippus gulden). Totaal werden de kosten van het plan begroot op 35.700 Philippus gulden à 25 stuivers = 44.625 gulden: opnieuw een enorm bedrag.⁶⁸

Ook dit plan heeft geen doorgang gevonden. De waterstaatkundige gevolgen van het uitblijven van daadwerkelijk optreden voor de polders die loosden op de IJssel werden hiermee op den duur te groot. De polder Barwoutswaarder cum suis aan de Oude Rijn ging tussen 1530 en 1532 weer afwateren op de boezem van het Groot-Waterschap Woerden (en daarmee feitelijk op Spaarndam ofwel Rijnlands territorium). In 1543 werden Voshol c.s. en Sluipwijk c.s. ingenomen door het hoogheemraadschap Rijnland, met consent op de Oude Rijn af te wateren omdat dat niet meer op de dichtgeslibde IJssel kon. In 1548 gebeurde hetzelfde met de polders Lange Linschoten en Snelrewaard en in 1564 met de polders Kattenbroek, Rapijnen en IJsselveld en Zuidzijde van Bodegraven en Weipoort. Nog in 1571 verkreeg de polder het Oosteinde van Waarder een dergelijk recht.⁶⁹ Aan de andere zijde van de IJssel in de Krimpenerwaard besloot Bergambacht in 1552 door de verlanding haar afwatering te verleggen van de IJssel naar de Lek. Naast de vier bestaande molens wilden de burens nog twee molens bouwen om daarmee zuidwaarts op de Lek via een grote sluis te gaan uitslaan.⁷⁰

Besluit

De stad Utrecht deed te Brussel in 1562 opnieuw een verzoek tot verbetering. Van het Gein af voorbij IJsselstein, Montfoort, Oudewater tot aan Gouda was de rivier zeer verland en dichtgeslibd. De landen hadden geen afwatering en de scheepvaart kende problemen, en de situatie werd dagelijks erger. Verzocht werd om waterstaatkundige verbeteringen als dammen, sluizen en duikers ter beëindiging van de problemen.⁷¹ De geschiedenis herhaalde zich en ook de volgende eeuwen zou het probleem van de verlanding van de Hollandse IJssel een terugkerend onderwerp van zorg en plannen zijn.⁷²

Een belangrijk obstakel bij het aanhoudend niet succesvol uitvoeren van de plannen moet het financiële aspect zijn geweest. Niet alleen ging het daarbij om zeer forse bedragen, ook zal de verdeelsleutel over de diverse steden en dorpen (zowel in het Sticht als in Holland) problematisch zijn geweest. Naast waterstaatkundige belangen bleken ook handelsbelangen een rol te spelen. Het grote aantal belanghebbenden zal overleg niet eenvoudig hebben gemaakt. Plaatsen die hun afwatering gedwongen verlegden zullen daarbij voortaan nog minder genegen geweest zijn bij te dragen. Een gebrek aan waterstaatkundige kennis of althans inventiviteit kan de toenmalige plannenmakers niet worden toegeschreven. De plannen werden uitgewerkt op enkele zeer vroege waterstaatskaarten. Bij het uitblijven van toepassing van hun plannen bleef voortgaande inversie van het landschap rond de IJssel echter onontkoombaar.

68 SHM, OAG, inv. nr. 2446A: de oproep d.d. 27 juli en de kostenraming d.d. 29 aug. en inv. nr. 1202, f. 18.

69 Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht* [dl. 2], 11. M.H.V. van Amstel-Horák en R.W.G. Lombarts, *Regestenboek van het Hoogheemraadschap van Rijnland april 1253-oktober 1814* (Leiden 1992), regest nrs. 222, 223 en 225 (1543), 259 (1548), 305, 307 (1564) en 363-364 (1571). Ook nadien in de zeventiende eeuw werden dergelijke consenten verleend, vgl. ook Reinink (red.), *Landgoed Linschoten*, 53. Voor de zogenaamde 'ingenomen landen' sinds 1530 zie ook Fockema Andreae, *Rijnland*, bijlage A: tijdstafel, 363 e.v.

70 ARA, Rek. Reg., inv. nr. 155, f. 16v.

71 ARA, Handschriften 3e afdeling, inv. nr. 3B = supplement Van Mieris, in dato, afschrift zonder bron.

72 Een duiker in de nieuwedam bij Hoppenesse om water uit de Lek in te laten kwam er pas in 1643 (Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht* [dl. 2], 166). Het gebruik van een tweetrapsbemaling op de IJssel hier op de zeventiende eeuw gedateerd, vond, zo bleek hierboven, al eind vijftiende eeuw ingang.